

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292467>

УДК 94:117(477-25)"1941-1944"

THE EXISTENCE OF CERTAIN ETHNIC GROUPS IN ODESA IN THE CONDITIONS OF OCCUPATION 1941–1944

Oleksandr Babich

Post-graduate student
Yuriy Fedkovych Chernivtsi
National University,
2 Kotsyubinsky Str.,
Chernivtsi, 58012, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-6456-8357>

E-mail: bav1971g@gmail.com

Citation: Babich, O. (2023). The existence of certain ethnic groups in Odesa in the conditions of occupation 1941 – 1944. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 138 – 144.

Submitted: 21. 11. 2023

Annotation

The article is devoted to the existence of certain ethnic groups in Odesa under the conditions of occupation in 1941–1944. After all, the national policy of the Romanian occupation authorities in Odesa not only directly influenced the life strategy of representatives of certain ethnic groups of the city population, but in some cases the very possibility of survival or death depended on, which was recorded in the passport in the «nationality» column.

It has been proved that three ethnic groups received the greatest privileges from the new government: Germans, Romanians and Moldovans. Since the ethnic Germans outside Germany were perceived by the Hitler government as representatives of a superior race, who were to be used in the new territories as allies in the implementation of the occupation policy, a separate unit of the SS «R» was created to work with the German population of Transnistria Governorate, which was subordinate to the Main Board of Repatriation of ethnic Germans «Volksdeutsche Mittelstelle».

It was established that the Romanian government understood the need to focus its national policy on the Moldavian ethnic community in the region, because it was this population that was to become the support of the government in the temporarily occupied territory. That is, Moldovans began to be considered an ethnic group of the Romanian population. It is significant that about 250,000 Moldovans lived in the territory

between the Dniester and the Bug, who were concentrated as much as possible in the villages along the Dniester. However, despite the loss of population in the first year of the war, the number of such residents decreased to 198,000.

The occupiers immediately began to implement the priority policy of this particular nation. Therefore, the main bet was placed on them, as the support of the government in the new territories. Moldovans were declared an ethnic group of the Romanian population. The desire of the Romanian authorities is understandable: in this way they proved that this is historically their territory and they came «to protect their population».

As for the attitude towards the Slavic peoples, namely Ukrainians, Russians, Bulgarians and Poles, all the documents show that they had a much lower status in the occupied city. Their position cannot in any way be compared with the attitude of the occupying power towards the privileged Romanians and Germans. Yes, they were not totally exterminated, like Romani people or Jews. Rather, they were seen as a necessary labour resource to be fully subjugated by the new masters. Therefore, in the case of loyalty to the occupiers, nothing formally threatened them, but it is quite difficult to call the conditions of their existence «absolutely favourable».

The situation of the local Jews was the most difficult. A sufficient number of documents and studies have been presented, which prove that the policy of the Romanian occupation authorities in relation to them was dictated by the doctrine of the ethnocratic state and, as a result, provided for the total destruction of the local Jewish population. The attitude towards the Jews was understandable and became a continuation of political processes and the involvement of Romania in the sphere of influence of Germany. The Holocaust of the Jews of Bukovina and the Jews of the Old Kingdom, Bessarabia or Transnistria was dictated by the doctrine of the ethnocratic state.

At the meeting of the Council of Ministers on February 7, 1941, I. Antonescu first raised the issue of introducing measures against the Romani people. As a result, a number of orders appeared where the main

mechanism of the Romanian government became deportation from the territory of Romania to Transnistria. But it is important to note that, we have not found a single document in the archives about the relations between the occupation authorities and the Romani people directly in Odesa. Considering that according to the census of 1942 there were only 5 of them, we can allow not to consider them as a representative separate group.

Consequently, Odesa citizens were forced to build a strategy for their survival in the conditions of occupation in accordance with the entry in the column «nationality» in the passport. On the highest steps of this cynical «racial pyramid», the occupiers placed Moldovans, Romanians and Germans. Below them were supposed to be Ukrainians, Russians, Poles and representatives of other ethnic groups of multinational Odesa. And somewhere outside this pyramid, the doomed Jews and Romani people were pushed out.

Key words: Odesa, occupation zone, Transnistria Governorate, ethnic groups, Germans, Jews, Ukrainians, Moldovans, Romani people.

ІСНУВАННЯ ОКРЕМИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП ОДЕСИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.

Олександр Бабіч

Аспірант
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2,
м. Чернівці, 58012, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-6456-8357>
E-mail: bav1971g@gmail.com

Цитування: Бабіч О. Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941–1944 рр. *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 138 – 144.

Отримано: 21.11.2023

Анотація

Стаття присвячена існуванню окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр. Адже національна політика румунської окупаційної влади в Одесі не тільки напряму впливала на стратегію життя представників окремих етнічних груп міського населення, а у деяких випадках сама можливість вижити або загинути, залежала від того, що було записано в паспорті в графі «національність».

Доведено, що найбільші привілеї від нової влади отримували три етнічні групи: німці, румуни і молдовани. Оскільки, етнічні німці за межами Німеччини сприймалися гітлерівським урядом як представники вищої раси, котрі мали бути використані на нових територіях як союзники у здійсненні окупаційної політики, то для роботи з німецьким населенням Трансїстрії був створений окремий підрозділ СС «Р», який підпорядковувався Головному правлінню репатріації етнічних німців «Фольксдойче міттельштелле».

Встановлено, що румунський уряд розумів необхідність акцентувати свою національну політику саме на молдовську етнічну громаду в краю, бо саме це населення мало стати опорою уряду на тимчасово окупованій території. Тобто, молдовани почали вважатися етнічною групою румунського населення. Показово, що на території між Дністром та Бугом проживали близько 250 тис. молдован, які були максимально сконцентровані в селах вздовж Дністра. Проте, попри втрати населення першого року війни кількість таких мешканців зменшилася до 198 тис.

Ключові слова: Одеса, окупаційна зона, Трансїстрія, етнічні групи, німці, євреї, українці, молдовани, роми.

Національна політика румунської окупаційної влади в Одесі не тільки напряму впливала на стратегію життя представників окремих етнічних груп міського населення, а у деяких випадках сама можливість вижити або загинути, залежала від того, що було записано в паспорті у графі «національність». Якщо євреям або ромам треба було ховатися, підробляти документи, шукати можливість приховати свою національність, то місцевим етнічним румунам, молдаванам, німцям навпаки треба було всіляко демонструвати свою винятковість і приналежність до «титовських націй».

Національність впливала і на те, як були вимушені співіснувати з окупаційною владою найбільші за чисельністю етнічні групи – слов'яни: українці, росіяни, поляки.

Ми маємо достатньо чітку картину національного складу Одеси в період окупації. Так, на 1 лютого 1942 року в Одесі на 272.378 чол. мешкало: українців – 109.123 (40,1 %); росіян – 103.046 (37,8 %); євреїв – 33.885 (12,5 %) – це ті, хто залишився після системних знищень протягом 4 місяців; німців – 6.072 (2,2 %); поляків – 5.997 (2,2 %); румунів – 2.911 (1,1 %) (до них владою були віднесені і молдовани); караїмів – 396 (0,1 %); циган – 5 чол. [13, f. 11]. У 1942 році місто складалося з представників ще багатьох національностей, як то вірмени, греки, караїми, латиші, чехи, татари, грузини, італійці, естонці, литовці, французи, турки, угорці і т. ін., але їхнє етнічне походження, на відміну від перерахованих вище, не впливало серйозно на загальні обставини життя.

Найбільш важким було становище місцевих євреїв. Достатньо документів і досліджень які доводять, що відносно них політика румунської окупаційної влади диктувалася доктриною етнократичної держави і, як наслідок, передбачала тотальне знищення місцевого єврейського населення. Використання румунами термінів «евакуація євреїв», «переселення у північні райони» ніяк не змінювала зміст їх трагічного фіналу. Шансів вижити у євреїв майже не було, про що свідчать страшні цифри – за період окупації було знищено від 108885 до 118000 євреїв, як одеситів, так і тих, що опинилися в Одесі влітку 1941 року, а потім не змогли евакуюватися з міста [6, арк. 11; 2, с. 106].

Ще на засіданні Ради міністрів від 7 лютого 1941 р. І. Антонеску вперше підняв питання щодо запровадження заходів проти ромів. Як наслідок, з'явилася низька розпоряджень, де головним механізмом румунського уряду стала їх депортація з території Румунії в Трансністрію [22, р. 166 – 167]. На сьогодні у нас в архівах не знайдено жодного документу про взаємини окупаційної влади та ромів безпосередньо в Одесі. Вважаючи, що згідно перепису 1942 року їх нараховувалося всього 5 осіб, можемо дозволити не вважати їх репрезентативною окремою групою.

Безумовно, найбільші привілеї від нової влади отримували три етнічні групи: німці, румуни і молдовани.

Етнічні німці за межами Німеччини сприймалися гітлерівським урядом як представники вищої раси, які мають бути використані на нових територіях як союзники у здійсненні окупаційної політики. Для роботи з німецьким населенням Трансністрії був створений окремий підрозділ СС «Р», який підпорядковувався Головному правлінню репатріації етнічних німців «Фольксдойче міттельштелле» «Volksdeutsche Mittelstelle» VOMI (ФoMi). З серпня 1941 року VOMI взяло на себе «відповідальність» за етнічних німців на окупованих територіях Радянського Союзу. На території Трансністрії і в Одесі з'явилися накази німецького оперативного командування тилу групи армій «Південь» в яких проголошувалося, що: «Громадяни німецької національності (фольксдойче), які мешкають в районах, зайнятих військами, знаходяться під захистом німецької армії. Тих, хто наважиться зазіхнути на їхнє життя або на їхню власність, чекає покарання». І ще: «Військові установи зобов'язані надавати допомогу в вирішенні справ, які стосуються фольксдойче» [11, с. 17].

Коли місто зайняли румуни, окупантами було створено окремий підрозділ ФoMi саме для роботи з одеськими німцями. Він розташувався на Новосельського, 61 [7]. 12 грудня 1941 р. між губернатором Трансністрії Алексіану і оберфюрером СС Х. Гофмейером було досягнуто угоди про становище німецької фольксгрупи в Трансністрії [25, с. 117]. В ньому були розписані всі права німецького населення

Одеси і Трансністрії за розділами: Керівництво; Адміністрація; Культурні проблеми етнічних німців; Робота; Податки [4, арк. 1 – 6]. Пізніше з'явилася ще одна німецько-румунська угода про становище етнічних німців у Трансністрії, що була підписана відповідно 14 і 30 серпня 1942 р. Алексіану і Гофмейером. Там так само підтверджувалися пріоритетні права ФоМі у всіх питаннях роботи з фольксдойче.

Максимальну кількість фактичного матеріалу про життя одеських етнічних німців «Фольксдойче» нам дають документи Фонду Р-2295 Державного архіву Одеської області. Фольксдойче мали більшу свободу руху, їм легше видавали різного роду перепустки. А у німців, що мешкали у приміських селянських колоніях, ще були податкові пільги. Це все впливало на їх рівень життя та покращувало їх загальний стан у період окупації [5]. В Одеському обласному архіві зберігаються сотні архівно-кримінальних справ 1944 – 1945 років з протоколами допитів цих німців. Вони всі дуже схожі – арешт німця в селі чи місті та питання слідчого НКДБ: «Коли Ви прийняли німецьке підданство, відмовившись від Радянського підданства, і чим це було зумовлено?» Відповідь: «Німецьке підданство «Фольксдойче» я прийняв разом зі своєю матір'ю та іншими членами нашої сім'ї влітку 1942 року. Сестра Кліментіна теж мала німецький паспорт не «Фольксдойче», а «Райхсдойче», бо була одружена з німецьким офіцером». (З протоколу допиту Вернера Івана Івановича, 1924 р. н. коваля села Зельц Роздільнянського району) [8, арк. 14]. Такі самі епізоди життя етнічних німців Трансністрії і Одеси ми знаходимо в багатьох архівно-кримінальних справах: архівна кримінальна справа №019139 Фриделя Ф. В. [9]; архівна кримінальна справа №15511-п. Томаса М.В. [10]; архівна кримінальна справа № 019139. Вернера І. І. [8] тощо.

Переважає більшість німецького населення Трансністрії позитивно сприймала окупаційний режим. Але таке відношення все рівно не було стовідсотковим. Так, у планах Гітлера для фольксдойче відводилася роль соціально-етнічної опори. Але до цього вони повинні були пройти перевиховання в націонал-соціалістському дусі. У деяких дослідженнях зустрічається теза про те, що фольксдойче отримували ті чи інші привілеї за принципом приналежності до німецької етнічної групи, а не обов'язково за певні послуги окупантам [11, с. 18]. Таким чином, ми можемо визначити, що більшість етнічних німців Одеси користалися тими пільгами і можливостями, які давало їм їх походження, для того щоб полегшити своє життя в умовах окупації.

З наближенням Червоної армії німецьке командування прийняло рішення про переселення етнічних німців на Захід. І виконувало це рішення, не враховуючи бажання самих фольксдойче. У лютому-березні 1944 р. близько 125 тис. етнічних німців як біженці вирушили з Одеси і Трансністрії у бік Німеччини [17, с. 124].

Румунський історик М. Попп вказував, що на території між Дністром та Бугом проживали близько 250 тис. молдован, які максимально сконцентровані були в селах вздовж Дністра [19, р. 26]. Втрати населення першого року війни зменшили кількість мешканців, які назвали себе молдованами в Трансністрії до 198 тис. Це нам доводить перепис населення в грудні 1941 р. Також він стверджував, що в Трансністрії об'єднане румунське і молдавське населення складало 8,4 % [18, р. 33]. А в самому місті Одесі за румунським переписом у лютому 1942 ця об'єднана етнічна група займала далеко не найвищу сходинку демографічного списку – 2.911 чол. (1,1 %) [15, ф. 11].

Але окупанти відразу почали реалізовувати політику пріоритету саме цієї нації. На неї, як на опору уряду на нових територіях, робилася ставка. Молдовани відразу

були оголошені етнічною групою румунського населення. Бажання румунської влади зрозуміле: таким чином вони доводили, що це історично їхня територія і вони прийшли «захищати своє населення».

Для молдовського населення відразу почали створюватися пільгові умови. Всі ті, хто визнавався новою владою місцевими румунами (молдованами), отримували 30 % надбавку до зарплатні. У платіжних відомостях різних одеських підприємств ця надбавка інколи навіть мала таку назву – «молдаванські» [3]. Як заявляв губернатор Г. Алексяну у 1943 р., в Трансністрії з самого початку була створена матеріальна та духовна протекція для румуномовного населення. Всі ці зусилля були спрямовані «не лише на полегшення трансністрійським румунам умов життя, але і на відновлення їхньої національної самосвідомості» [21, р. 89 – 90].

Румунський уряд створював максимально привілейоване положення для цієї етнічної групи. А. Далін констатує, що для місцевих молдован і румунів було б нерозумним не користуватися цим. Саме так, їм надавали привілеї при розподілі товарів, забезпечували соціальне положення і політичний статус, вони ставали більш недоторканими для покарання тощо [16, р. 197 – 198].

Що стосується ставлення до слов'янських народів, а саме до українців, росіян, болгар та поляків, то всі документи свідчать про те, що в окупованому місті вони мали набагато нижчий статус. Їхнє положення жодним чином не можна порівнювати зі ставленням окупаційної влади до привілейованих – румунів та німців. Так, їх не знищували тотально, як ромів чи євреїв. Скоріш, їх розглядали як необхідний робочий ресурс, який має бути повністю підкорений новим володарям. Тому, у разі лояльності до окупантів їм формально нічого не загрожувало, але й називати умови їх існування «абсолютно сприятливими» достатньо важко.

При цьому, якщо порівнювати стан російського та українського населення міста, то деякі відмінності виділити можна. Так, чітко прослідковується негативне відношення до української мови. В школах міста викладання велося російською. Професор М. Михайлуца, в своїх дослідженнях історії церкви в Трансністрії, доводить, що під час окупації румуни виступали проти утворення та існування українських церков на цій території [12]. 4 березня 1942 р. Г. Алексяну видав префектам таємне розпорядження про заборону будь-якої діяльності, яка б могла призвести до відродження незалежної України [12, с. 79].

Перспективи для українського населення Трансністрії чітко промальовуються, коли ми вивчаємо деякі програмні документи румунського керівництва. Так, на засіданні Ради Міністрів Румунії 8 липня 1941 р. І. Антонеску заявив: «...я за прискорене виселення всього єврейського елемента з Бессарабії та Буковини, який має бути викинутий за кордон. Я також за прискорене виселення українського елемента, який не має що тут шукати...» [20, р. 45]. А 11 грудня 1941 р. персоналу МВС Румунії на 40 аркушах була представлена доповідь «Українська проблема». В цьому аналітичному документі давалася характеристика співвідношення кількості румунського і слов'янського населення на окупованих територіях і в самій Румунії, і пропозиції, щодо примусового переселення етнічних румунів зі сходу від Бугу на територію Буковини, Бессарабії та Трансністрії, а українців навпаки – на схід [14, f. 200–202]. Починаючи з 16 грудня 1941 р. І. Антонеску декілька разів виносив ці питання на розгляд Ради Міністрів Румунії [23, р. 472]. Тільки поразка гітлерівської коаліції у війні не дозволила реалізуватися цим планам.

Отже, одесити вимушені були будувати стратегію свого виживання в умовах окупації у відповідності з записом в графі «національність» у паспорті. На найвищих

сходинах цієї цинічної «расової піраміди» окупанти розташували молдован, румунів та німців. Нижче у них мали знаходитися українці, росіяни, поляки і представники інших етнічних груп багатонаціональної Одеси. І десь за межі цієї піраміди були виштовхнуті приречені євреї та роми.

Джерела та література:

1. Бабіч О. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941 – 1944 рр. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2021. №1. С. 99 – 109.
2. Державний архів Одеської області (Україна) (далі – ДАОО). Ф. 92. Оп. 2. Спр. 79.
3. ДАОО, Ф. 2285. Оп. 1. Спр. 195.
4. ДАОО, Ф. Р-2249. Оп. 3. Спр. 104.
5. ДАОО. Ф. Р-2295. Оп. 1. Спр. 1.
6. ДАОО Ф. Р-2242. Оп. 2. Спр. 44.
7. ДАОО. Ф. Р-2295. Оп. 1. Спр. 29.
8. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Арх. крим. справа №019139. Вернера І. І.
9. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Арх. крим. справа №019139. Фриделя Ф. В.
10. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Арх. крим. справа №15511-п. Томаса М. В.
11. Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941 – 1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15 – 28.
12. Михайлуца М. *Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансїстрії (кінець 1930 – 1944 рр.)*: монографія. Одеса : Optimum, 2006.
13. *Молва*. № 13 від 15.12.1942.
14. Arhiva Consiliului Național pentru studiile Arhivelor Statului (Moldova). D. 11743. V. 18. Conferința «Problema Ucraineană», ținută la Direcția Generală a Poliției de Inspectorul de Poliție Păun la 11.XII.1941, pentru a fi folosită la instrucția profesională a personalului polițienesc.
15. Arhiva Națională a Republicii Moldova (Moldova). F. 706, Inv. 1, D. 1219, V. II.
16. Dallin A. *Odessa, 1941 – 1944: a case study of Soviet territory under foreign rule*: monograph. Iași, Oxford, Portland : the center for Romanian studies, 1998.
17. Eisfeld A. *Die Russlanddeutschen* : monographie. München, 1992.
18. Golopenția A. *Românii de la est de Bug* : monografie. București : Editură Enciclopedică, 2006.
19. Popp N. M. *Românii din Basarabia și Transnistria* : monografie. București, 1942.
20. *Procesul Mareșalului Ion Antonescu*. Documente. București : Editura Seaculum, 1995.
21. *România în anii celui de-al doilea război mondial* : în 3 vol. București : Militară, 1989. Vol. 1. Comisia română de studii și cerceri de istorie și teorie militară.
22. Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944)* : monografie. Iași, 2004.
23. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu. Vol. V (octombrie 1941 – ianuarie 1942). București, 2001.
24. Stoenescu A. M. Armata, mareșalul și evreii. URL: <http://www.scribd.com/doc/52076887/Alex-Mihai-Stoenescu-Armata-maresalul-si-evreii> (дата звернення: 29.10.2020).
25. Völkl E. *Transnistrien und Odessa (1941 – 1944)* : monographie. Regensburg, 1996.

References:

1. Babich, O. (2021). Zminy u chyselnosti naselelnia Odesy u period okupatsii 1941 – 1944 rr. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istorii*. 1, s. 99 – 109. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Ukraine) [State Archives of the Odesa Region (Ukraine)] (as follows – ДАОО). F. 92. Op. 2.
3. ДАОО. F. 2285. Op. 1. Spr. 195. [in Russian].
4. ДАОО. F. R-2249. Op. 3. Spr. 104. [in Russian].
5. ДАОО. F. R-2295. Op. 1. Spr. 1. [in Russian].
6. ДАОО. F. R-2242. Op. 2. Spr. 44.

7. DAOO. F. R-2295. Op. 1. Spr. 29. [in Russian].
8. DAOO. F. R-8065. Op. 2. Arkh. krym. sprava №019139. Venera Y. Y. [in Russian].
9. DAOO. F. R-8065. Op. 2. Arkh. krym. sprava №019139. Frydelia F. V. [in Russian].
10. DAOO. F. R-8065. Op. 2. Arkh. krym. sprava №15511-p. Tomasa M. V. [in Russian].
11. Koval, M. V., Medvedok, P. V., 1992. Folksdoiche v Ukraini (1941 – 1944 rr.). *Ukr. ist. zhurn.* 5, s.15 – 28. [in Ukrainian].
12. Mykhailutsa, M. (2006). *Relihiina polityka rumunskoi okupatsiinoi vlady v Pivdennii Bessarabii i Transnistrii (kinets 1930 – 1944 rr.)*. Odesa: Optimum. [in Ukrainian].
13. *Molva*. № 13 vid 15.12.1942. [in Russian].
14. Arhiva Consiliului Național pentru studiile Arhivelor Statului (Moldova) [Archive of the National Council for State Archives studies (Moldova)]. D. 11743. V. 18. Conferința «Problema Ucraineană», ținută la Direcția Generală a Poliției de Inspectorul de Poliție Păun la 11.XII.1941, pentru a fi folosită la instrucția profesională a personalului polițienesc. [in Romanian].
15. Arhiva Națională a Republicii Moldova (Moldova) [National Archive of the Republic of Moldova (Moldova)]. F. 706, Inv. 1, D. 1219, V. II. [in Romanian].
16. Dallin, A. (1998). *Odessa, 1941 – 1944: a case study of Soviet territory under foreign rule*. Iași, Oxford, Portland: the center for Romanian studies. [in English].
17. Eisfeld, A. (1992). *Die Russlanddeutschen*. München. [in German].
18. Golopenția, A. (2006). *Românii de la est de Bug*. București: Editură Enciclopedică, Vol. 1. [in Romanian].
19. Popp, N.M. (1942). *Românii din Basarabia și Transnistria*. București. [in Romanian].
20. Procesul Mareșalului Ion Antonescu. Documente. București: Editura Seaculum, 1995. [in Romanian].
21. România în anii celui de-al doilea război mondial: în 3 vol. București: Militară, 1989. Vol. 1. Comisia română de studii și cerceri de istorie și teorie militară. [in Romanian].
22. Solovei, R. 2004. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944)*. Iași, 2004. [in Romanian].
23. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu. Vol. V (octombrie 1941–ianuarie 1942). București, 2001. [in Romanian].
24. Stoenescu, A. M. *Armata, mareșalul și evreii*. URL: <http://www.scribd.com/doc/52076887/Alex-Mihai-Stoenescu-Armata-maresalul-si-evreii> (data aplicării: 29.10.2020). [in Romanian].
25. Völkl, E. (1996). *Transnistrien und Odessa (1941 – 1944) : monographie*. Regensburg.